

عبدالحسين طالعی (نویسنده مسئول)

علمی - پژوهشی

فصلنامهٔ تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال بیستم، شمارهٔ ۸۰ (ویرژن باورشناخت)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۱۳۴-۱۵۹

امامت در الذريعة الى تصانيف الشيعة

عبدالحسین طالعی (نویسنده مسئول)^۱

رضا کریمی^۲ / رضا نظری صمصم^۳

چکیده

این پژوهش به تحلیل محتوای کتاب‌هایی با موضوع امامت در کتاب الذريعة الى تصانیف الشیعه می‌پردازد. روش پژوهش، پیمایشی و با رویکرد توصیفی و ارزیابانه انجام شده است. جامعه پژوهش، تمام کتاب‌های با موضوع امامت است که در کتاب الذريعة الى تصانیف الشیعه یاد شده و شامل ۷۲۴ اثر است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد از بین منابعی که شیخ آقابزرگ تهرانی برای آثار معرفی می‌کند، بیشترین فراوانی مربوط به رویت و مشاهده کتاب‌ها با ۳۹۷ اثر است. زبان عربی با ۵۴۵ عنوان رتبه اول را در بین سایر زبان‌ها دارا است. بیشترین تعداد تالیف، کتابت، چاپ و نگهداری آثار یعنی ۱۲۱ عنوان نیز به عراق و شهرهای مختلف آن اختصاص دارد. قرن چهاردهم با ۱۶۹ عنوان اثر، بیشترین تعداد آثار مورد بررسی را به خود اختصاص داده است. ۶۸۴ اثر نیز در قالب نشر بوده‌اند. فرمت خطی آثار با ۳۰۷ اثر در رتبه اول قرار دارد. ۷۰۵ اثر نیز اصلی و بدون ارجاع بوده‌اند. ۱۲ اثر در توضیحات خود پانویس دارند. ۳۱۳ عنوان از آثار بررسی شده نیز دارای

* دریافت: ۱۴۰۲/۳/۱۱؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۲۰

۱. هیات علمی دانشگاه قم، مری‌گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم taleie20@gmail.com (نویسنده مسئول)

۲. هیات علمی دانشگاه قم، دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم karimirez@gmail.com

۳. کارشناس ارشد دانشگاه قم، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم reza.nazarisamsam@gmail.com

استناد به کتاب‌های دیگر هستند. تعیین و تبیین نوع نگرش شیخ آقابزرگ در خصوص نویسنده‌گان و زمینه‌های موضوعی امامت، شناخت دغدغه‌ها و تفکرات شیخ آقابزرگ، از جمله نتایج این پژوهش است.

با جستجو و استخراج کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعه دانسته می‌شود که چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته شده و چه کتاب‌هایی نوشته نشده است؟ وجود اشتراک و یا تفاوت این کتاب‌ها چیست؟ کتاب‌های مهم و غیرهمم کدامند؟ نمی‌توان کتابی علمی و پژوهشی درباره امامت نوشت، مگر اینکه به کتاب‌های مستقلی که درباره این موضوع نوشته شده است مراجعه کرد. لازمه این کار آگاهی و شناخت این کتاب‌ها است و لازمه داشتن این آگاهی، کاوش و جستجو در بین این کتاب‌ها و راه بهتر و نزدیک‌تر مراجعه و استفاده از کتابشناسی امامت است پژوهش حاضر راه را برای تهییه و تدوین کتابشناسی امامت نیز هموار می‌کند. از این رو مساله اساسی آن است که مشخص شود تصویر کلی منابع مرتبط با امامت در کتاب الذریعه بر اساس متغیرهایی نظریزبان، مکان چاپ، قرن تالیف، قالب کتاب، فرمت کتاب، حجم توضیحات کتاب، به چه صورت است؟

کلیدواژه‌ها: الذریعه الی تصنیف الشیعه (کتاب)، شیخ آقابزرگ تهرانی، امامت.

مقدمه

نقش و جایگاه منابع مرجع را بایستی فراتر از ارائه اطلاعات دانست. منابع مرجع، از جمله کتابشناسی‌ها نشان دهنده، یا در واقع بخشی از تاریخ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمانی هستند که در آن نوشته شده‌اند. کتاب‌های مرجع در واقع عصارة فعالیت و کوشش دانشمندان و فرهیختگان را در خود نگه می‌دارند و نشانه‌ای از رشد فکر و ترقی جامعه‌اند. می‌توان گفت این منابع دوره‌های مختلف فرهنگی جامعه را نشان می‌دهد که هر کدام از این دوره‌ها چندین سال یا چندین سده را شامل می‌شود. (داورپناه، ۱۳۸۱).

کتاب‌های مرجع به عنوان بخشی از مهم‌ترین میراث مکتوب جامعه و پشتونه‌های فرهنگ و تمدن هر قوم به شمار می‌روند. از مطالعه کتاب‌های مرجع می‌توان به گذشته و سابقه فرهنگی، علمی و نیز عمق و غنای تمدن صاحب آن کتاب‌ها پی‌برد. چراکه مقایسه اطلاعات کتاب‌شناختی آن‌ها در طول زمان نشان دهنده ظهور، تداوم و تکامل اندیشه‌ها در آن تمدن است. تاکید و سفارش اسلام به استفاده از عقل و اجتهاد، باعث تخصصی شدن علوم و ایجاد انشعاب در آن شد. تخصصی شدن علوم راه را برای دسته‌بندی دانش و در نتیجه نوشن کتاب‌های مرجع اسلامی باز کرد. (جمعی از پژوهشگران دارالقرآن امام حسین ع، ۱۳۸۶، مقدمه).

کتاب‌های مرجع کتاب‌هایی هستند که برای یافتن اطلاعات معین و محدودی، تهیه و تنظیم شده‌اند و برای کسب اطلاع فوری، مختصراً و مستند مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرند. (مرادی، ۱۳۷۹، ص ۲۸). منابع مرجع به دو دسته کلی منابع دسته اول و منابع دسته دوم تقسیم می‌شوند. کتاب‌های مرجع اسلامی بر حسب شیوه ارائه اطلاعات آن‌ها، از نظر حدود و دامنه اطلاعات موجود و یا نوع آن‌ها به دایره‌المعارف‌ها، فرهنگ‌های تخصصی و واژه‌نامه‌ها، شرح حال و سرگذشت نامه‌ها و کتابشناسی‌ها تقسیم بندی کرد.

وجود سلیقه‌های مختلف در هر جامعه، وسعت روزافزون اطلاعات و دانش و نیز افزایش حجم انتشارات به صورت‌های گوناگون، لزوم بهره‌گیری از منابع و مراجع نظام یافته برای دستیابی به اطلاعات و منابع مورد نیاز، باعث تدوین کتابشناسی‌های مختلف شده

است. پرهیز از دوباره کاری، دستیابی به میراث گذشتگان، آشنایی با جدیدترین منابع، وسعت دید و آشنایی با ابعاد مختلف موضوع وکمک به تاریخ نویسی و بیان سیر تاریخی موضوع پژوهش، از جمله کاربردهای کتابشناسی است.

یکی از مهم‌ترین کتابشناسی‌ها، الذریعه الی تصنیف الشیعه است که به همت شیخ آقابزرگ تهرانی در ۲۵ جلد به زبان عربی فراهم آمده است. البته یادداشت‌هایی را که آقابزرگ به عنوان مستدرک و همچنین از قلم افتاده‌های الذریعه فراهم آورده بود، همراه با فهرستی از مولفان، اعلام، اماكن توسط سید احمد اشکوری به عنوان جلد ۲۶ الذریعه منتشر شد که می‌توان آن را نخستین مستدرک الذریعه در نظر گرفت. این مجموعه به صورت الفبایی تدوین شده، شامل بیش از یازده هزار صفحه است و در آن بیش از ۵۳ هزار کتاب تالیفی، تصنیفی و ترجمه از علمای شیعه، به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، اردو، انگلیسی و گجراتی در موضوع‌های گوناگون معرفی می‌شود. این اثر، به عنوان یک منبع مهم در زمینه شناخت و معرفی میراث مکتوب شیعه در فاصله زمانی قرن اول تا سال ۱۳۷۰ق شناخته می‌شود.

شیخ آقابزرگ تهرانی در جمع آوری این مجموعه، به آثار چاپی و خطی که خود مشاهده یا مطالعه کرده، آثاری که در منابع فهرست‌نگاری نخستین شیعه مثل فهرست شیخ طوسی و فهرست نجاشی و آمده اشاره کرده است (محمودی، ۱۳۹۷). افزون بر این منابع، از فهرست کتابخانه‌های گوناگون نیز سود برده وگاه به آنچه از افراد مورد اعتماد شنیده، استناد کرده است. مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی، مقدمه‌ای کامل و جامع در جلد اول این کتاب گران‌سنگ نگاشته است که نکاتی مهم در باب فضیلت نگارش و اهمیت آن در اسلام، سابقه درخشنان شیعه امامیه در امر نگارش، انگیزه نگارش الذریعه و روش استفاده از آن را بیان می‌کند. مقدمه آن توسط عبدالحسین طالعی ترجمه شده که در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی آورده شده است.

یکی از اقدامات جامعه شیعه ابداع و استفاده از روشی برای معرفی آثار علمی و فرهنگی خویش است. در زمان‌های گذشته که شیعیان به رسانه‌های تبلیغی دسترسی نداشتند،

از طریق تدوین و تهیه فهرست و فهرست نگاری به معرفی فرهنگ خود و چهره‌های علمی شیعه و آثار علمی آنان می‌پرداختند. این اقدامات، دو نتیجه و کارکرد مهم داشته و دارد: نخست نقش تبلیغی و دفاع از مذهب تشیع را ایفا می‌کردند. دوم این که کارکرد درون مذهبی داشتند؛ یعنی برای تحکیم و گسترش ارتباطات در درون جامعه شیعه مورد استفاده قرار می‌گرفتند. به بیان دیگر، دانشمندان شیعی از زمان‌های قدیم تا کنون، با نگارش کتاب‌های متعدد در صدد معرفی، شناساندن و توصیف آثار و تالیفات افراد معاصر و گذشتگان خود بوده‌اند از قدیمی‌ترین این کتاب‌ها می‌توان به فوزالعلوم یا الفهرست ابن ندیم (۳۸۰ ق.م) اشاره کرد؛ اما کتاب گرانقدر الذریعه الی تصانیف الشیعه اثر شیخ آقا‌بزرگ تهرانی را می‌توان جامع‌ترین و گسترده‌ترین کتابشناسی شیعه دانست.

با توجه به جامعیت، ارزش و اهمیت ولای این کتاب، تاکنون فهرست‌های گوناگونی از این کتاب تهیه شده است که می‌توان به پژوهش‌های دیباچی اصفهانی (۱۳۵۲)، عالمی (۱۳۸۵)، زمانی (۱۳۸۶) و رنجبری حیدرباغی (۱۳۸۸) اشاره کرد.

عالمی (۱۳۸۵) در پایان نامه خود با عنوان ترجمه، تنظیم و تحقیق آثار حدیثی الذریعه الی تصانیف الشیعه به تنظیم و ترتیب گزیده‌هایی از آثار و منابع معرفی شده در جلد‌های ۱ تا ۱۰ الذریعه پرداخته است. روایات منسوب به پیامبر ﷺ، امام علی، امام سجاد، حضرت رضا علیه السلام، و نیز اصول نگاشته شده توسط اصحاب ائمه علیهم السلام، کتاب‌های امالی، اربعینیات، کتاب‌های حدیثی راگزینش و تنظیم کرده و مواردی را برابر آن‌ها افزوده است و بخشی از اطلاعات ارایه شده توسط آقا‌بزرگ را با دیگر پژوهش‌ها مقایسه می‌کند.

دیباچی اصفهانی (۱۳۵۲) در کتاب "تبییب الذریعه الی تصانیف الشیعه" کتاب‌های موجود در سه جلد اول الذریعه را بر اساس موضوعاتی چون اخلاق، ادبیات، دعاها، اصول دین، تاریخ، تفسیر، جغرافی، حدیث، طب، فقه، فلسفه، و... تقسیم کرده است. این کتاب در واقع نوعی فهرست نگاری بر اساس موضوعات الذریعه می‌باشد.

رنجبری حیدرباغی (۱۳۸۸) در تحقیق خود با عنوان نگارش‌های ترکی در الذریعه الی تصانیف الشیعه، آثار ترکی در الذریعه را که شامل پانصد عنوان می‌شود، شناسایی

وبررسی می‌کند. نویسنده در چکیده این مقاله می‌گوید: "به مناسبت‌های مختلف مراجعاتی به اثر گرانسینگ الذریعه داشتم. دریافتمن اطلاعات ذیقیمتی درباره آثار ترکی در این کتابشناسی عظیم وجود دارد و در صورت گردآوری، تنظیم و ترجمه، بسیاری از محققان را سودمند خواهد بود، به ویژه آنکه برخی از منابع الذریعه در معرفی نگارش‌های ترکی، فوق العاده ارزشمند می‌نمود؛ زیرا این منابع قبل از الذریعه در دیگر منابع مربوط به آثار ترکی مورد استفاده قرار نگرفته، یا کمتر استفاده شده بود، همچنین الذریعه از لحاظ کثیرت معرفی نگارش‌های ترکی نیز جایگاه خوبی به خود اختصاص داده است".

در این تحقیقات به تاریخ جمع‌آوری و نحوه تالیف کتاب الذریعه اشاره شده است، یا شمار کتاب‌ها و تعداد صفحات هر جلد را شمارش کرده‌اند. در برخی از تحقیقات نیز بر اساس یک یا چند موضوع کتاب‌ها و منابع موجود در الذریعه را تقسیم و فهرست کرده‌اند. با توجه به اهمیت و جامعیت کتاب الذریعه و نیز ظرفیت بالای این کتاب در انجام تحقیقات گوناگون و با توجه به اهتمام شیخ آفابزرگ تهرانی در جمع‌آوری و معرفی منابع و آثار شیعه لازم بود تا در این تحقیق به جنبه‌ای نو و بدیع از کتاب ماندگار الذریعه الی تصانیف الشیعه پرداخته شود.

تاکنون ده‌ها کتاب و مقاله درباره الذریعه نوشته شده است که الذریعه را از جوانب گوناگون بررسی کرده‌اند. هر کدام از این آثار با روش خاص خود این کتاب را مورد بررسی قرار داده و در اکثر موارد فهرست‌های مختلفی از این کتاب در موضوعات گوناگون تهییه کرده‌اند. پژوهش‌های انجام شده در این خصوص را که بیشتر در قالب کتاب، مقاله و یا تحقیقات حوزوی هستند، می‌توان در بخش‌های استدراک، تعلیق، تصحیح، حاشیه، تکمیل، ترجمه و یا تلخیص دسته‌بندی کرد. پس از مرور پژوهش‌های انجام شده مشخص شد اگر چه تحقیقات و پژوهش‌های زیادی در خصوص الذریعه انجام شده است، اما پژوهش حاضر از چند جنبه با دیگر پژوهش‌های انجام شده تفاوت دارد:

الف: پژوهش‌های انجام شده در خصوص الذریعه در حوزه‌ها و بخش‌های مختلف

مانند معرفی، تنظیم، تلخیص، نقد و بررسی، تصحیح، استدراک، تعلیقه، تکمله بوده است. با جستجوهای انجام شده تحقیق و پژوهشی که کاربررسی و تحلیل آماری در خصوص یکی از موضوعهای این کتاب انجام داده باشد یافت نشد.

ب: اکثر کارهای انجام شده درباره الذریعه در قالب کتاب، مقاله و یا تحقیقات حوزوی هستند و هیچ کدام از آنها کار دانشگاهی و پایان نامه‌ای نیستند.

با جستجو و استخراج کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعه، دانسته می‌شود که چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته شده و چه کتاب‌هایی نوشته نشده است؟ وجوه اشتراک و یا تفاوت این کتاب‌ها چیست؟ کتاب‌های مهم و غیرهم کدامند؟ نمی‌توان کتابی علمی و پژوهشی درباره امامت نوشت مگر اینکه به کتاب‌های مستقلی که درباره این موضوع نوشته شده است مراجعه کرد. لازمه این کار، آگاهی و شناخت این کتاب‌ها است و لازمه داشتن این آگاهی، کاوش و جستجو در بین این کتاب‌ها و راه بهتر و نزدیک‌تر مراجعه و استفاده از کتابشناسی امامت است که پژوهش حاضر راه را برای تهیه و تدوین کتابشناسی امامت نیز هموار می‌کند.

در اندیشه و تاریخ اسلامی مطالعه و پژوهش در حقانیت امامت، سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. آثار گوناگونی که در باب امامت نوشته شده، نشانگر اهمیت این مساله نزد دانشمندان مسلمان و شیعه است. اینان در پی آن هستند تا اعتقاد خویش را با دلایل عقلی و همچنین استناد به آیات قرآن و سنت نبوی اثبات کنند. در حقیقت، ولایت و امامت یکی از اساسی‌ترین مسائل مورد بحث در بین مسلمانان بوده و هست. تا جایی که این مساله باعث ایجاد فرقه‌ها و مذاهب گوناگون در بین مسلمانان و حتی در درون شیعه شده است. دانشمندان و عالمان مسلمان در طی قرن‌های گذشته کتاب‌ها و آثار بسیاری در این مورد تالیف کرده و به بحث و مناظره با یکدیگر پرداخته‌اند. الذریعه الی تصانیف الشیعه مفصل‌ترین و مهم‌ترین کتابشناسی در جهان تشیع و شاید هم در جهان اسلام است و از آنچه در این کتاب آثار شیعه از قرن اول تا اواخر قرن چهاردهم (۱۳۷۰ق) معرفی شده‌اند؛ لذا اگر کسی بخواهد بداند که چند عنوان کتاب و چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته

و منتشر شده است، باید یک بار به دقت دوره کامل این کتاب مفصل را مطالعه کند؛ اما با انجام این پژوهش دانسته می شود که: در این مدت چند کتاب و چگونه کتاب هایی درباره امامت تالیف شده اند و این کتاب ها چه ویژگی هایی دارند؟ روش شیخ آقابزرگ تهرانی برای معرفی کتاب ها و آثار علمای شیعه با موضوع امامت در کتاب الذریعه الى تصانیف الشیعه چگونه است؟ کتاب های با موضوع امامت چگونه و با چه اطلاعاتی در کتاب الذریعه معرفی شده اند؟ از این رو مساله اساسی آن است که مشخص شود تصویر کلی منابع مرتبط با امامت در کتاب الذریعه الى تصانیف الشیعه بر اساس متغیرهایی نظری زبان، مکان چاپ، قرن تالیف، قالب کتاب، فرمت کتاب، حجم توضیحات کتاب به چه صورت است؟ برای وصول به این اهداف، پژوهش حاضر در صدد است تا به پرسش های زیر پاسخ دهد:

۱. کتاب های با موضوع امامت در کتاب الذریعه چه زبان هایی را شامل می شوند؟
۲. کتاب های یاد شده در چه مکان هایی تالیف، کتابت و یا چاپ شده و یا در چه محلی نگهداری می شوند؟
۳. کتاب های یاد شده در چه قرنی تالیف، کتابت و یا چاپ شده اند؟
۴. کتاب های یاد شده از لحاظ شکل و قالب اثر (نظم و نثر) چگونه هستند؟
۵. کتاب های یاد شده از لحاظ فرمت (چاپی، خطی - چاپی، چاپی و یا مفقودی) چگونه هستند؟
۶. کتاب های یاد شده با چه حجمی از توضیحات معرفی شده اند؟
۷. چند درصد از این کتاب ها دارای ارجاع هستند؟
۸. این کتابها از لحاظ مذهب پدیدآورنده به چه صورت هستند؟
۹. چند درصد از کتابها همراه توضیحات داده شده پانویس نیز دارند؟
۱۰. چند درصد از آثار معرفی شده در الذریعه، به کتاب ها و منابع دیگر استناد داده شده اند؟
۱۱. شیخ آقابزرگ برای معرفی کتاب ها و آثار با موضوع امامت، از چه منابعی استفاده کرده است؟

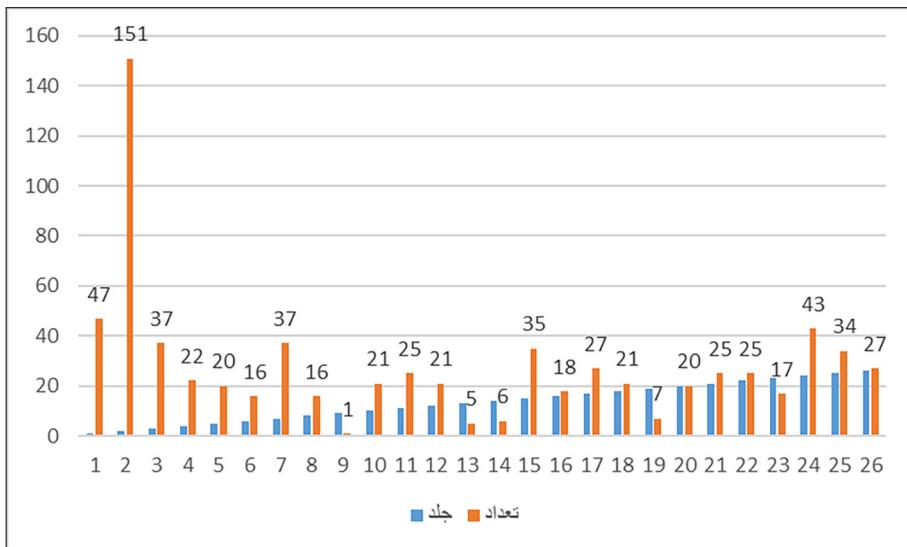
روش

روش پژوهش، پیمایشی و با رویکرد توصیفی و ارزیابانه و از نوع کاربردی است. جامعه پژوهش، کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه است که در عنوان یا توضیحات مرتبط آن‌ها کلیدوازه‌های امامت، الامامه، امیرالمؤمنین، خلافت، الخالفه به کار رفته که شامل ۷۲۴ عنوان کتاب است. روش کار بدین صورت بوده است که با کلیدوازه‌های مرتبط با امامت در نرم افزار تراجم و کتابشناسی نسخه سوم، جستجو صورت گرفت. البته در برخی موارد جهت کنترل و بازبینی مشخصات برخی از کتاب‌ها به نسخه چاپی کتاب و نیز فایل pdf کتاب مراجعه شده است. ابزار گردآوری اطلاعات، سیاهه وارسی محقق ساخته است که بر اساس سوال‌های اصلی پژوهش تنظیم شده است. پس از کتابهای جامعه پژوهش، عنوان، مشخصات و اطلاعات کتابشناختی آن‌ها در یک فایل ذخیره گردید. برخی از کتاب‌ها و آثاری که به طور اشتباه بازیابی شده بودند، به صورت دستی به دقت مورد بازبینی قرار گرفتند و موارد اشتباه حذف شدند. به عنوان نمونه کتاب «إثبات إمامية عبد الله الأفتح ابن الإمام الصادق علیه السلام» که در الذریعه، ج ۱، ص ۸۴ معرفی شده است. سپس بر اساس سیاهه وارسی محقق ساخته که دارای ۱۱ مولفه (جلد، شماره کتاب، مکان، قرن، زبان، حجم توضیحات، نشر اصلی و نظم ارجاعی، ارجاع از / به استناد، مأخذ، فرمت، مذهب و پانویس) و ۷۸ زیر مولفه است. سیاهه وارسی به منظور تعیین روایی محتوایی در اختیار متخصصان قرار گرفت و اصلاحات پیشنهادی آنان در زمینه محتوای آن لحاظ گردید. سپس با استفاده از نرم افزار اکسل، تجزیه و تحلیل شد.

یافته های پژوهش

بر حسب نمودار ۱، در مجموع از جلد های ۱ تا ۲۶ الذریعه الی تصانیف الشیعه ۷۲۴ عنوان کتاب با موضوع امامت معرفی شده است.

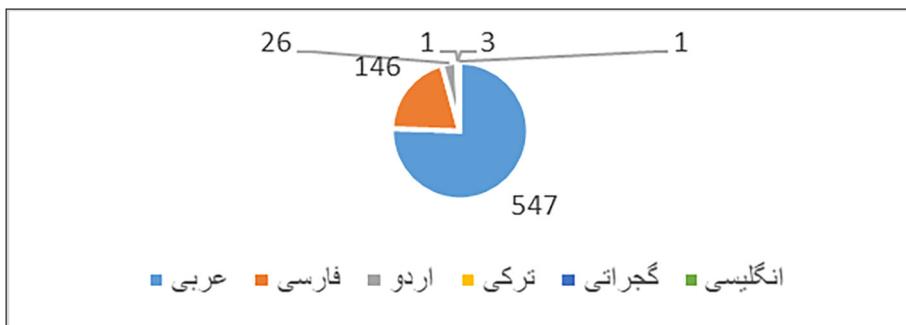
نمودار ۱. توزیع فراوانی کتاب های با موضوع امامت بر حسب جلد

نمودار ۱. توزیع فراوانی کتاب های با موضوع امامت بر حسب جلد

بر طبق نمودار ۱، بیشترین تعداد مربوط به جلد ۲ با ۱۵۱ عنوان (۲۰٪) و کمترین تعداد مربوط به جلد ۹ با ۱ عنوان (۱٪) است. جلد نهم الذریعه الی تصانیف الشیعه که خود شامل ۴ بخش می باشد، به معرفی دیوان اشعار شیعیان می پردازد. علت آن که این جلد کمترین تعداد کتاب ها و آثار موضوع امامت را به خود اختصاص داده، این است که بیشتر این دیوان ها و آثار منظوم، کتاب ها و رساله هایی هستند که در موضوع های گوناگون یا از باب تفہن و سرگرمی سروده شده اند.

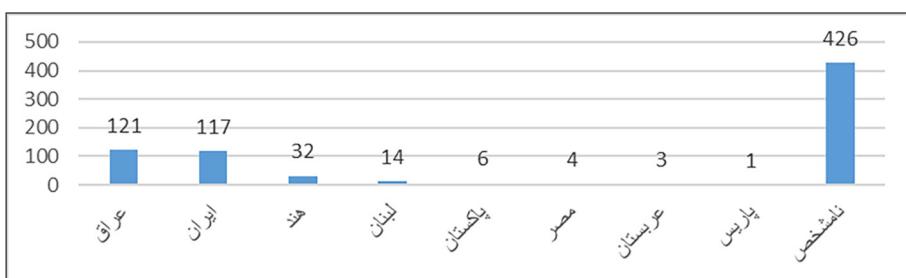
پاسخ به پرسش اول پژوهش که کتاب های با موضوع امامت در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه چه زبان هایی را شامل می شوند، در نمودار ۲ آمده است.

نمودار ۲. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب زبان

بر طبق نمودار ۲. بیشترین تعداد کتاب به زبان عربی با ۵۴۷ عنوان (۷۵,۵٪) اختصاص دارد.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه در چه مکان‌هایی تالیف، کتابت یا چاپ شده یا نگهداری می‌شوند نمودار شماره ۳ آورده شده است.

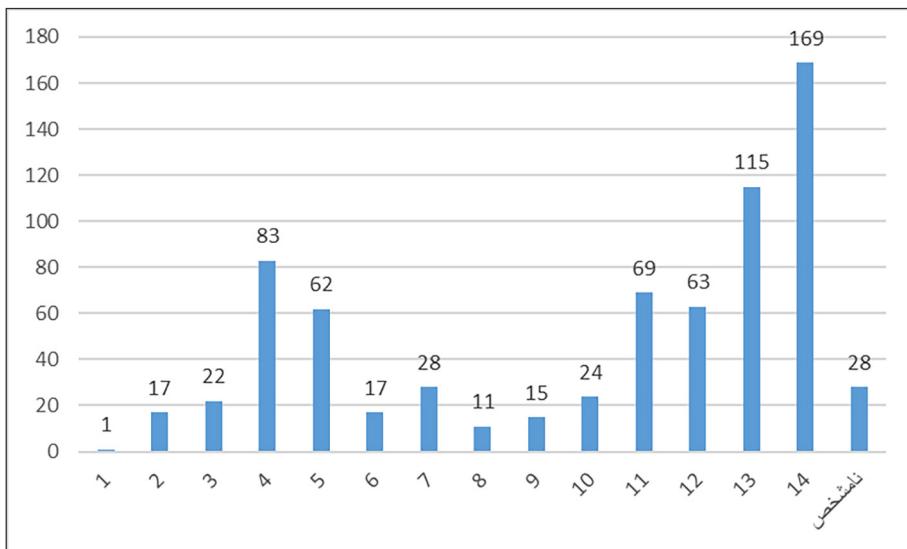

نمودار ۳. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب مکان

بر طبق نمودار ۳. بیشترین تعداد کتاب یعنی ۱۲۱ عنوان (۱۶,۷٪) به وشهرهای مختلف عراق اختصاص دارد. پس از عراق، ایران با ۱۱۷ عنوان (۱۶,۱٪) رتبه دوم و هند با ۳۲ (۴,۴٪) رتبه سوم را دارا می‌باشد. در این بررسی ۴۲۶ عنوان کتاب (۵۸,۸٪) نیز دارای مکان تالیف و کتابت نامشخص هستند.

پاسخ به پرسش سوم پژوهش را که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه مربوط

به چه قرن و زمانی هستند در نمودار ۴ می‌توان دید.

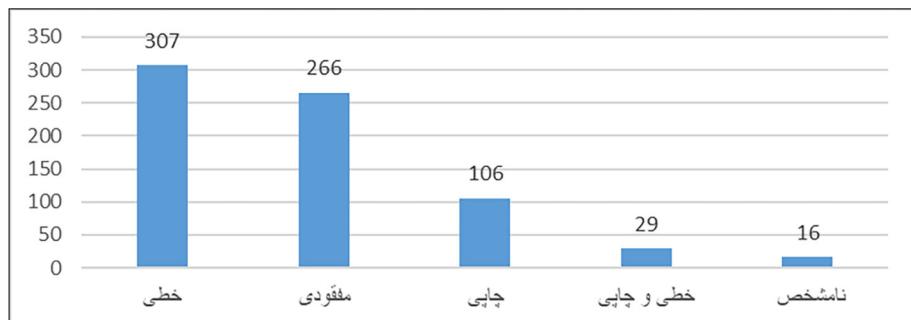
نمودار ۴. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب قرن
بر طبق نمودار ۴. بیشترین تعداد کتاب‌ها مربوط به قرن چهاردهم، با عنوان (۱۶۹٪)،
قرن سیزدهم با ۱۱۵ عنوان (۱۵٪) رتبه دوم و قرن چهارم با ۸۳ عنوان (۱۱٪) رتبه سوم را
دارا می‌باشد. قرن اول هم با یک عنوان (۱٪) کمترین تعداد را دارداست.
پرسش چهارم پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه از لحاظ قالب
اثر (نظم و نثر) چگونه‌اند، در نمودار ۵ پاسخ داده شده است.

نمودار ۵. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب قالب اثر

بر طبق نمودار ۵ عنوان (۹۴,۵٪) در قالب نشر و ۴۰ عنوان (۵,۵٪) در قالب نظم و شعر بوده است.

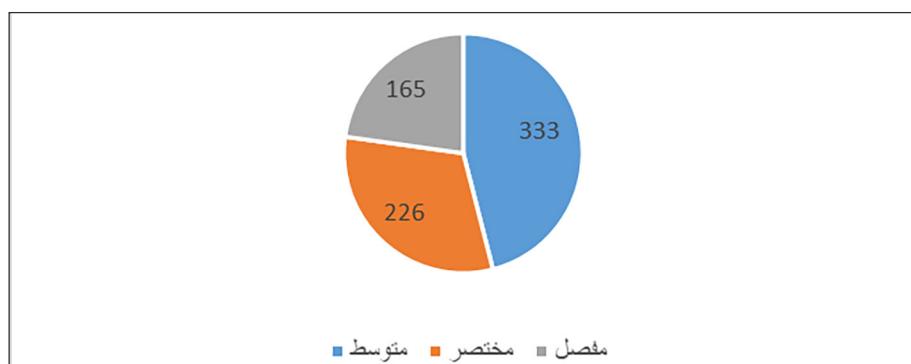
در پاسخ به پرسش پنجم پژوهش که فرمت کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه از لحاظ (چاپی، خطی، چاپی - خطی و مفقود) به چه صورت است، نمودار ۶ استخراج شده است.

نمودار ۶. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب فرمت اثر

بر طبق نمودار ۶. کتاب‌ها و آثار با فرمت خطی با ۳۰۷ عنوان (۴۲,۴٪) بیشترین تعداد را در بین آثار مورد بررسی دارد.

پاسخ به پرسش ششم پژوهش که حجم توضیحات داده شده در مورد این کتاب‌ها چه میزان است در نمودار ۷ مشخص شده است.

نمودار ۷. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب حجم توضیحات

بر طبق نمودار ۷. کتاب های با توضیح متوسط با ۳۳۳ عنوان (۴۵,۹٪) رتبه اول، کتاب های با توضیح مختصر با ۲۲۶ عنوان (۳۱,۲٪) در رتبه دوم و آثاری که توضیح مفصل دارند با ۱۶۵ عنوان (۲۲,۷٪) جایگاه سوم را دارا هستند.

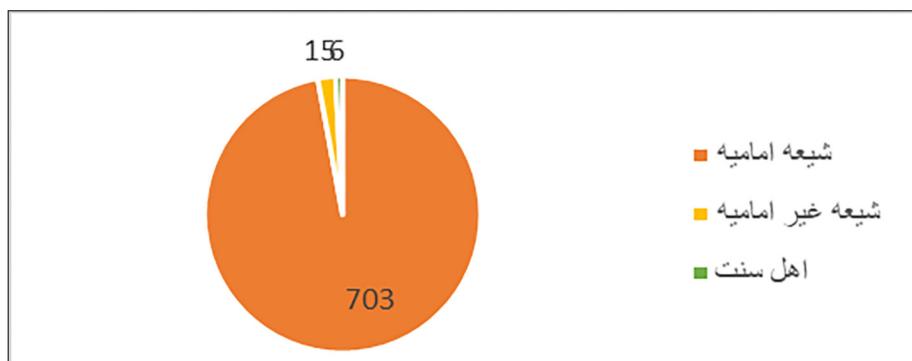
پاسخ به پرسش هفتم پژوهش که چند درصد از این کتاب ها اصلی و چند درصد ارجاعی هستند در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. توزیع فراوانی کتاب های با موضوع امامت بر حسب اصلی یا ارجاعی بودن

درصد	تعداد	اصلی/ ارجاعی
۹۷,۴	۷۰۵	اصلی (بدون ارجاع)
۲,۶	۱۹	ارجاع شده از عناوین و کتاب های دیگر

بر طبق جدول شماره یک ۷۰۵ عنوان (۹۷,۴٪) از آثار مورد بررسی، اصلی و بدون ارجاع هستند. آثاری که با عناوین دیگری غیر از عنوان اصلی در الذریعه معرفی شده و سپس به عنوان اصلی خود ارجاع داده شده اند با ۱۹ عنوان (۲,۶٪) در رتبه دوم قرار دارند.

پاسخ به پرسش هشتم پژوهش که کتاب های با موضوع امامت در الذریعه از لحاظ مذهب پدیدآورند به چه صورت اند، در نمودار ۸ قبل مشاهده است.

نمودار ۸. توزیع فراوانی کتاب های با موضوع امامت بر حسب مذهب پدیدآورند

بر طبق نمودار ۸. شیعه امامیه با ۷۰۳ عنوان (۹۷,۰۹٪) رتبه اول، شیعه غیر امامیه یعنی اسماعیلیه و زیدیه با ۱۵ عنوان (۲,۰۷٪) رتبه دوم و کتاب‌های اهل سنت با ۶ عنوان (۰,۸۲٪) در رتبه سوم قرار دارند.

در پاسخ به پرسش نهم پژوهش که چه تعداد از کتابهای با موضوع امامت در توضیحات خود پانویس دارند به نمودار ۹ می‌رسیم.

جدول ۲. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب داشتن یا نداشتن پانویس

درصد	تعداد	پانویس
۱,۶	۱۲	دارد
۹۸,۳۴	۷۱۲	ندارد

جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که ۷۱۲ عنوان (۹۸,۳۴٪) از آثار بررسی شده در توضیحات خود پانویس ندارند. در ۱۲ مورد (۱,۶٪) از آثار با موضوع امامت، شیخ آقابزرگ تهرانی علاوه بر توضیحات ارائه شده در متن اصلی الذریعه برای کتاب، پانویس‌های مفصل و توضیحی نیز برای کتاب‌ها آورده است.

در پاسخ به پرسش دهم پژوهش که چه تعداد از کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت در توضیحات خود دارای استناد هستند جدول شماره ۳ تنظیم شده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب داشتن یا نداشتن استناد

درصد	تعداد	استناد
۴۳,۲	۳۱۳	دارد
۵۶,۸	۴۱۱	ندارد

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که ۳۱۳ عنوان (۴۳,۲٪) از آثار بررسی شده دارای استناد به کتاب‌های دیگر هستند. در ۴۱۱ عنوان (۵۶,۸٪) از آثار، شیخ آقابزرگ تهرانی در معرفی و توضیحات خود، هیچ منبع و مأخذی را برای اثر ذکر نمی‌کند.

در پاسخ به پرسش یازدهم پژوهش که شیخ آقابزرگ تهرانی برای معرفی آثار موضوع امامت از چه منابعی استفاده کرده است جدول ۴ آورده شده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب منبع و مأخذ

منبع و مأخذ	تعداد	درصد
رؤیت و مشاهده	۳۹۷	۵۴,۸
مکاتبه	۲	۰,۲۷
نقل از کتاب‌های شرح حال و سرگذشت‌نامه	۴۴	۶
نقل از کتاب‌های رجالی	۱۰۰	۱۳,۸
نقل از کتاب‌های خود مصنف	۳۶	۴,۹
نقل از فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها	۸۰	۱۱
نقل از دیگر کتاب‌ها	۴۵	۶,۲
نقل شفاهی از افراد	۲۰	۲,۷

بر طبق جدول ۴. شیخ آقابزرگ تهرانی ۳۹۷ عنوان (٪۵۴,۸) از آثار معرفی شده در الذریعه را خود مشاهده و رؤیت کرده است. کتاب‌های رجالی با ۱۰۰ عنوان (٪۱۳,۸) رتبه دوم و فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها نیز با ۸۰ عنوان (٪۱۱) در جایگاه سوم قرار دارند. کمترین تعداد مربوط به روش مکاتبه با ۲ عنوان (٪۰,۲۷) است.

در پاسخ به پرسش دوازدهم پژوهش که منابع استفاده شده در الذریعه بر اساس هر قرن چگونه است، به جدول ۵ می‌رسیم.

جدول ۵. نوزیع فراوانی منابع و مأخذ بر حسب قرن

قرن	تعداد کل برشحسب قرن	مشاهده و رؤیت	کتابشناسی و فهرست	سرگذشت‌نامه	کتابهای زبانی	کتابهای مصنف	کتابهای مصنف	پیگر کتاب‌ها	نقل شفاهی	مکاتب
۱	۱	۱	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	۱۷	۱	۳	*	۱۱	*			۲	*
۳	۲۲	*	۴	۳	۱۳	*			۱	*
۴	۸۳	۴	۲۹	۲	۳۲	۴	۸	۴	۴	*
۵	۶۲	۱۸	۹	۱	۳۰	۳	۳	۱	۱	*
۶	۱۷	۳	۴	۲	۴	*	۳	۳	۳	۱
۷	۲۸	۱۷	۳	۲	*	۲	۳	۲	۷	*
۸	۱۱	۶	۱	۲	۱	*	۱	۱	۱	*
۹	۱۵	۷	۱	۵	۱	*	۱	۱	۱	*
۱۰	۲۴	۱۵	۲	۴	۱	*	۱	۲	۲	*
۱۱	۶۹	۴۴	۴	۷	۵	۵	۳	۵	۵	*
۱۲	۶۳	۴۱	۳	۸	۲	۲	۴	۴	۵	*
۱۳	۱۱۵	۸۶	۵	۴	*	۵	۴	۸	۸	۱
۱۴	۱۶۹	۱۳۲	۸	۳	۱	۱۲	۵	۵	۸	*
۱۹	۳۷۳	۶۹	۴۰	۷۶	۳۵	۴۶	۲۵	۲۵	۴۶	۲
	بر حسب منابع									

سال پنجم، هشتم، آذر، پیاپی ۱۴۰۲

بر طبق جدول ۵. بیشتر فراوانی منابع و مأخذ بر حسب قرن، در قرن چهاردهم و به

شكل مشاهده و رؤیت بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

افزایش روزافزون اطلاعات و دانش، افزایش حجم کتاب‌ها و آثار متشرشده، لزوم بهره‌گیری از منابع و مراجع نظام یافته برای دستیابی به منابع مورد نیاز، پرهیز از دوباره‌کاری، آشنایی با ابعاد مختلف موضوع و بیان سیر تاریخی موضوع‌های پژوهش، ضرورت پرداختن به کتابشناسی‌ها را دوچندان می‌کند. تعیین و تبیین نوع نگرش شیخ آقابزرگ در خصوص نویسنندگان و زمینه‌های موضوعی امامت، شناخت دغدغه‌ها و تفکرات شیخ آقابزرگ، از جمله نتایج این پژوهش است.

از ۷۲۴ عنوان کتاب مورد بررسی، بیشترین تعداد به زبان عربی با ۵۴۷ عنوان (۷۵,۵٪) اختصاص دارد. با توجه به اینکه زبان عربی، زبان اول مسلمانان و زبان علمی رایج در بین مسلمانان است و اکثر کتاب‌ها و آثار علمی مسلمانان و به تبع آن شیعیان نیز به زبان عربی نوشته شده است، تالیف و کتابت این تعداد از آثار عربی دور از انتظار نیست. رتبه دوم زبان فارسی با ۱۴۶ عنوان کتاب، با توجه به تشیع اکثر مردم ایران و علاقه و محبت ایرانیان به ائمه معصومین علیهم السلام و نیز با توجه به ارتباط و مراوده شیخ آقابزرگ با علماء و دانشمندان ایرانی و اینکه اکثر جست و جوی انجام شده توسط شیخ آقابزرگ در بین کتابخانه‌های شهرهای ایران انجام گرفته است، آثار فارسی رتبه دوم را به خود اختصاص داده است. از آنجاکه ایران و عراق در سال‌های متتمادی کانون بحث‌های تبیینی در خصوص امامت و اثبات امامت بوده‌اند، بیشترین آثار و تالیفات در خصوص امامت در این دو منطقه انجام شده است. رتبه سوم به زبان اردو تعلق دارد. با توجه به ارتباط جمعیتی، مذهبی و علمی بین ایران و شبه قاره در گذشته، مهاجرت جمع کثیری از مردم و علماء از شهرهای مختلف ایران به شبه قاره، حضور و فعالیت شیعیان در هند و پاکستان و نیز ریشه‌های مشترک زبان فارسی و اردو، نتایج به دست آمده طبیعی و قابل قبول است. شبه قاره هند، به خصوص از قرن ۱۳ به بعد در مرکز بحث‌ها و مجادلات عقیدتی بین اهل سنت و تشیع قرار داشته است، بدین روی تعداد آثار تالیفی در این منطقه به زبان اردو قابل توجه می‌باشد. فعالیت علماء و دانشمندان این منطقه و اکثر کتاب‌ها و آثار مرتبط به این منطقه،

آثاری در قالب مناظره یا ردیه است. در این بررسی نیز اکثر کتاب‌های متعلق به این منطقه مربوط به بحث مناظره‌ها و ردیه‌ها است.

موقعیت شبه قاره هند از چند جهت قابل بررسی است. این منطقه شبه قاره هند از جمله مناطقی است که دین اسلام به آسانی در آن جا راه یافت. تاثیر عمیق اسلام در فرهنگ و تمدن هند به گونه‌ای است که در طول چهارده قرن تحولات و تغییراتی که در بُعد فرهنگی و اسلامی هند رخ داده، جایگاه خاص شیعیان و تشیع درخشان‌ترین و بارزترین وجهه آن است. نقش و جایگاه علمای شیعه در این منطقه، عملکرد آنان در حوادث مختلف در طی تاریخ هند و راه و روش فرهنگی که آنان انتخاب کرده بودند، حائز اهمیت است. اینان در قدم اول به شبهه شناسی پرداخته و ردیه‌های مختلفی را که بر علیه شیعه نوشته می‌شد، نقد کرده و پاسخ می‌دادند. همچنین به انجام فعالیت‌های اثباتی و معرفی نقاط قوت فرهنگ غنی و پربار شیعه می‌پرداختند. البته می‌توان پیش‌بینی کرد که این نتایج در خصوص دیگر آثار ذکر شده در الذریعه نیز صادق باشد.

بیشترین مکان‌ها مربوط به ایران و عراق است در بین شهرهای عراق، شهر نجف با ۸۰ عنوان، شهر کربلا ۱۲ عنوان، شهر سامرا ۸ عنوان و شهر کاظمین با ۶ عنوان بیشترین آثار را دارد؛ اما در بین شهرهای ایران، شهر تهران با ۳۶ عنوان، شهر مشهد با ۲۴ عنوان و شهر قم با ۱۴ عنوان بیشترین تعداد را دارد است. نتایج به دست آمده در این بخش، با نتایج حاصل در بخش زبان هماهنگ و قابل تطبیق است؛ چه اینکه بر حسب زبان نیز همین مناطق جغرافیایی پوشش داده می‌شوند.

بیشترین کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعه در قرن چهاردهم است. قرن‌های سیزدهم و چهارم در رتبه‌های دوم و سوم هستند. قرن سیزدهم و چهاردهم به دلیل ظهور صنعت چاپ، شاهد تحول و گسترش در تالیف کتاب و سایر آثار علمی هستیم. قرن سوم تا پنجم هجری سال‌های اوج تمدن اسلامی در جوانب مختلف و نیز فعالیت فرقه‌ها و گروه‌های مختلف و برگزاری مناظره بین آن‌ها بوده است. قرن اول و دوم شاهد فعالیت اصحاب ائمه معصومین علیهم السلام در جهت تبیین و اثبات عقاید شیعه امامیه هستیم. احتمال این که بیشترین درصد آثار مفقودی متعلق به این دوره باشد، دور از ذهن نیست. البته

زمان نگارش تعداد ۲۸ اثر (۳,۸٪) به عنوان نامشخص ثبت شده‌اند که به احتمال زیاد می‌توان این کتاب‌ها را نیز به همراه کتاب‌های مفقودی به قرن‌های اول تا دوم نسبت داد.

۶۸۴ عنوان (۹۴,۵٪) در قالب نشر و ۴۰ عنوان (۵,۵٪) در قالب نظم و شعر بوده است. از ۴۰ عنوان کتابی که در قالب نظم ثبت شده‌اند، ۱۵ مورد مربوط به ارجوزه‌ها است. ارجوزه‌ها کتاب‌هایی هستند که مباحث درسی و علمی را در قالب شعر بیان می‌کردند. ارجوزه‌ها زبانی ساده و قابل فهم برای افراد طالب علم داشتند. جلد ۹ الذریعه در چهار بخش به معنی دیوان اشعار شیعیان می‌پردازد، اما تعداد کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت در این جلد تنها یک مورد بوده است. سایر کتاب‌ها و دیوان اشعار، کتاب‌هایی است که با هدف تفنن و سرگرمی یا به دلیل خوش ذوقی اقدام به سروden یا انتشار آن‌ها می‌کرده‌اند. البته ممکن است عنوان دیوان شعر یا حتی توضیحات ارائه شده در الذریعه برای این کتاب‌ها گویای محتوا و موضوع اشعار این دیوان‌ها نبوده باشد. دور از ذهن نیست که تعدادی از دیوان‌های معرفی شده در جلد نهم یا بخشی از این دیوان‌ها در موضوع امامت نیز اشعاری داشته باشند. احتمال بازیابی نشدن این کتاب‌ها، هر چند کم اما دور از واقعیت نیست.

فرمت خطی با ۳۰۷ عنوان (۴۲,۴٪) بیشترین تعداد را در بین آثار مورد بررسی دارد. تعداد آثار مفقودی با ۲۶۶ عنوان (۳۶,۷٪) در رتبه دوم قرار دارد. البته تعداد آثار مفقودی می‌تواند قابل توجه و بررسی باشد. با توجه به این که آثار مفقودی مربوط به قرن‌های اولیه است، در یک نگاه و بررسی می‌توان فرمت آثار مفقودی را هم خطی ثبت کرد. در صورت تشخیص دقیق فرمت این تعداد کتاب مفقودی، آمار و توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب فرمت، تغییر زیادی خواهد داشت.

حجم توضیحات ارائه شده برای کتاب‌ها و آثار معرفی شده در الذریعه را در سه بخش مختصر، متوسط و مفصل می‌توان تقسیم‌بندی کرد. در این تقسیم‌بندی، توضیحات تا دو سطر را مختصر، سه تا هفت سطر را متوسط و بیشتر از هفت سطر را مفصل در نظر گرفته‌ایم. کتاب‌های با توضیح متوسط با ۳۳۳ عنوان (۴۵,۹٪) بالاترین تعداد، کتاب‌ها

با توضیح مختصر با ۲۲۶ عنوان (۳۱٪) در رتبه دوم و آثاری که توضیح مفصل دارند با ۱۶۵ عنوان (۲۲٪) جایگاه سوم را داراست. بیشترین آثار معرفی شده در الذریعه و به تبع آن بیشترین کتاب‌های با موضوع امامت توسط شیخ آقابزرگ تهرانی توسط خود ایشان مشاهده و روئیت شده است و ایشان برای یافتن و مشاهده کتاب‌ها رنج و زحمت سفر به شهرهای مختلف ایران و دیگر کشورها را به جان می‌خریده است، لذا سعی داشته تا حد امکان اطلاعات ضروری اثر و مولف را بیان کند. شیخ آقابزرگ در معرفی برخی از آثار، نسب، شاگردان و استادان مولف و دیگر کتاب‌های مولف را به نام برده است. از سوی الذریعه یک کتابشناسی توصیفی است و محتوای غالب آثار معرفی شده در آن توصیف و برخی نیز تحلیل شده‌اند، لذا نتایج به دست آمده در این بخش نشان می‌دهد که شیخ آقابزرگ در معرفی و توصیف آثار حد وسط و اعتدال را رعایت می‌کرده است و اطلاعاتی که برای کتاب‌ها ذکر کرده از دید ایشان ضروری و مهم بوده است.

یافته‌ها حاکی از آن است که ۷۰۵ عنوان (۹۷٪) از آثار مورد بررسی، اصلی و بدون ارجاع است و در جایگاه خود و با اسمای و عنایون اصلی واقعی خود در الذریعه معرفی شده‌اند. ۱۹ عنوان (۲٪) نیز با عنایون دیگری غیر از عنوان اصلی در الذریعه معرفی شده و سپس به عنوان اصلی خود ارجاع داده شده‌اند. استفاده شیخ آقابزرگ از ارجاع، از جمله امتیازات الذریعه است؛ زیرا در آن زمان کمتر کسی به اهمیت و کاربرد ارجاع واقف بوده است. شیخ آقابزرگ برخی از آثار را از یک عنوان و اسم به عنوان دیگر ارجاع داده، به این دلیل که در گذشته مانند امروز کتاب‌ها و آثار مکتوب، نام و عنوان رسمی و ثابت نداشته‌اند؛ بلکه این کتاب‌ها به اسمای مختلفی معروف و مشهور بوده‌اند.

شیعه امامیه با ۷۰۳ عنوان (۹۷٪) بیشترین تعداد تالیف، کتابت و چاپ کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت را در کارنامه خود ثبت کرده‌اند. پس از آن شیعه غیر امامیه با ۱۵ عنوان (۲٪) رتبه دوم را دارا هستند. کتاب‌ها و آثار تالیفی شیعه غیر امامیه را فرقه‌های زیدیه و اسماعیلیه نوشته‌اند.

بر اساس یافته‌های پژوهش ۷۱۲ عنوان (۹۸٪) از آثار بررسی شده در توضیحات

خود پانویس ندارند. در ۱۲ مورد (۶٪) از آثار با موضوع امامت، شیخ آقابزرگ تهرانی علاوه بر توضیحات ارائه شده در متن اصلی الذریعه، برای کتاب، پانویس‌های مفصل و توضیحی برای کتاب‌ها آورده است. در این پانویس‌ها به اساتید، شاگردان، مذهب و یا دیگر تالیفات پدیدآورنده اثر اشاره شده است.

یافته‌ها حاکی از آن است که ۳۱۳ عنوان (۴۲٪) از آثار برسی، استناد به کتاب‌های دیگر دارند. در ۴۱ عنوان (۸٪) از آثار، شیخ آقابزرگ تهرانی در معرفی و توضیحات خود هیچ منبع و مأخذی برای اثر ذکر نمی‌کند. از بین ۳۱۳ عنوان کتابی که استناد دارند، ۵۸ مورد از طریق مشاهده و رؤیت کسب اطلاعات شده است؛ یعنی در ۵۸ مورد از آثار با این که شیخ آقابزرگ تهرانی کتاب‌ها و آثار را خود مشاهده و رؤیت کرده، اما باز هم برای این کتاب‌ها از بین فهرست‌ها، کتابشناسی‌ها و یا کتاب‌های رجالی منبع و مأخذ معرفی می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شیخ آقابزرگ تهرانی ۳۹۷ عنوان (۸٪) از آثار معرفی شده در الذریعه را خود مشاهده و رؤیت کرده است. این مسئله میزان اهتمام شیخ آقابزرگ در انجام این کار و تحمل رنج و سختی سفر به شهرهای مختلف کشور و عراق و نیز سفر به کشورهای مختلف مانند هند، سوریه، لبنان، مصر، عربستان و ... را نشان می‌دهد. ۱۰۰ عنوان (۸٪) از آثار کتاب‌های رجالی نقل شده‌اند. فهرست‌ها و کتابشناسی‌های نیز با ۸۰ عنوان (۱۱٪) در جایگاه سوم قرار دارند. در این برسی، کتاب‌های شرح حال و سرگذشت‌نامه‌ها با ۴۴ عنوان (۶٪) در جایگاه چهارم قرار دارند.

پیشنهادها براساس یافته‌های پژوهش

با توجه به تحقیق صورت گرفته و نتایج حاصل از آن، تحقیق و پژوهش‌های زیر در این زمینه پیشنهاد می‌شوند:

* برسی و تعیین وضعیت کتاب‌هایی که در شاخص‌های برسی شده، وضعیت

نامشخص دارند؛

بررسی و تحلیل مقایسه‌ای شاخص‌های ذکر شده براساس هر قرن؛

- * بررسی و تحلیل مقایسه‌ای شاخص‌های ذکر شده بر اساس هر جلد؛
- * بررسی و تحلیل میزان استفاده شیخ آقابزرگ تهرانی از فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها به تفکیک؛
- * بررسی و تحلیل میزان استفاده شیخ آقابزرگ از کتاب‌های رجالی به تفکیک.

فهرست منابع:

۱. اسفندیاری، محمد (۱۳۸۰). کتابشناسی تاریخی امام حسین. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۲. ثبوت، اکبر. گزارشی از کتاب الذریعه: در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۹-۲۴). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران. ۱۳۸۷.
۳. جمعی از پژوهشگران (۱۳۸۶). مرجع شناخت باتأکید بر منابع اسلامی، قم: انصاریان.
۴. داورپناه، محمدرضا (۱۳۸۱). رویکرد اجتماعی - فرهنگی و تاریخی در مطالعه کتابشناسی و منابع مرجع.
۵. فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازمان دهی اطلاعات، ۱۳(۲)، ۹۵-۱۰۴.
۶. رستگار، امیر؛ فرهنگی، علی اکبر (۱۳۹۴). تحلیل محتوای رسانه؛ یک رویکرد پژوهشی. رسانه، ۲۶(۳)، ۱۲۴-۱۲۱.
۷. ستوده، غلامرضا (۱۳۷۱). مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های علوم انسانی.
۸. سیدی، سید محسن. (۱۳۹۶). تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی سوم ابتدایی. مقاله ارائه شده در کنفرانس پژوهش‌های نوین ایران و جهان در مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم انسانی، همدان، دانشگاه فرهنگیان شهید مقصودی. بازنمایی شده در سایت sid.ir
۹. شعبانی، احمد (۱۳۹۱). مرجع شناسی اسلامی. تهران: چاپ.
۱۰. عرب، محمد حسن (۱۳۷۹). منبع و مرجع شناسی در ادبیات و علوم انسانی. تهران: ماندگار.
۱۱. کریپندروف، کلوس (۱۳۸۸). تحلیل محتوای مبانی روش شناسی، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران: نشر نی.
۱۲. مرادی، نورالله (۱۳۷۹). مرجع شناسی: شناخت خدمات و کتابهای مرجع. تهران: فرهنگ معاصر.
۱۳. معروفی، یحیی و محمدرضا یوسف زاده (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی، راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی، همدان: سپهر دانش.
۱۴. هولستی، آل آر (کلار). (۱۳۸۰). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالازاده امیری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.

پیوست ۱.

۱. شماره جلد:

شماره جلد بر اساس شماره جلد کتاب الذریعه نسخه بیروت دارالاضوا، ۱۴۰۳ هجری
قمی در نرم افزار کتابشناسی و تراجم (نسخه سوم) ذکر و استفاده شده است.

۲. شماره کتاب:

شماره‌ای که شیخ آقابزرگ در هر جلد از الذریعه برای هر کتاب در نظر گرفته است.
کتاب‌های بدون شماره یا کتاب‌هایی که شماره آن‌ها در کروشه قرار گرفته است مورد
بررسی قرار نگرفته‌اند.

۳. مکان:

در صورت مشخص بودن، مکان تالیف یا کتابت یا چاپ برای اثر در نظر گرفته شده
است. در غیر این صورت مکان نگهداری کتاب ذکر شده است. در مواردی که شیخ
آقابزرگ برای کتاب چند محل نگهداری یا محل رؤیت ذکر کرده است، اولین مکان ذکر
شده برای کتاب در نظر گرفته شده است.

۴. قرن:

قرنی که مولف و پدیدآور کتاب در آن می‌زیسته، در نظر گرفته شده است. در صورت
مشخص نبودن، حدود زمانی تالیف کتاب از قرنی که مأخذ و کتابشناسی‌ها به این اثر
اشارة کرده‌اند، آورده شده است.

۵. زبان:

برای تمام کتاب‌ها به طور پیش‌فرض، زبان عربی در نظر گرفته و لحاظ شده است، مگر
این که شیخ آقابزرگ تهرانی خود به زبان دیگری برای کتاب اشاره کرده باشد.

۶. حجم توضیحات داده شده برای هر کتاب (مختصر، متوسط و مفصل):
توضیحات داده شده برای کتاب‌های ادادوسطر مختصر، سه تا هفت سطر، متوسط و بیشتر
از هفت سطر، مفصل در نظر گرفته شده است.

۷. نشر یا نظم بودن کتاب:

به طور پیش‌فرض تمام کتاب‌ها نظر گرفته شده است، مگر اینکه شیخ آقابزرگ
به نظم بودن کتاب اشاره کرده باشد.

۸. اصلی یا ارجاعی بودن کتاب:
- در این تحقیق تنها مشخصات کتاب‌های اصلی آورده شده است. کتاب‌های ارجاعی به کتاب و اثر اصلی ارجاع داده شده‌اند و در محل اصلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.
۹. استناد داشتن یا نداشتن کتاب:
- منظور این است که فهرست‌ها، کتابشناسی‌ها و یاتراجم مختلف از اثر مورد بررسی یاد کرده‌اند یا نه؟
۱۰. مأخذ و منبع کتاب:
- این که شیخ آقا بزرگ تهرانی مشخصات کتاب‌ها و آثار را از کدام راه به دست آورده و در الذریعه ذکر کرده است. این منابع عبارتند از رؤیت و مشاهده، مکاتبه، کتاب‌های شرح حال و سرگذشت‌نامه، کتاب‌های رجالی، کتاب‌های دیگر مصنف، فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها، کتاب‌های دیگر، نقل شفاهی از افراد.
۱۱. فرمت کتاب (چاپی، خطی و چاپی، خطی، مفقودی)
- این که شیخ آقا بزرگ برای هر کتاب کدام فرمت را ذکر می‌کند.
۱۲. مذهب نویسنده (شیعه امامیه، شیعه غیر امامیه، اهل سنت):
- به طور پیش فرض تمام مولفین و صاحبان آثار شیعه امامیه در نظر گرفته شده‌اند، مگر این که شیخ آقا بزرگ تهرانی مذهب دیگری برای آنان ذکر کرده باشد.
۱۳. پانویس داشتن یا نداشتن کتاب:
- در این مورد فقط پانویس‌های توضیحی آورده شده‌اند. پانویس‌های ارجاعی که شیخ آقا بزرگ به وسیله آن، کتابی را به کتاب دیگری در یکی دیگر از جلد‌های الذریعه ارجاع داده است، مدنظر نیستند.
- اما دومین ابزار برای بررسی یافته‌ها و ثبت مشخصات آن‌ها، تهیه جدولی برای تعریف، کدگذاری و دسته‌بندی ۱۱ شاخص ذکر شده در جدول ۱-۳ می‌باشد. این جدول ۷۸ کد برای تعریف شاخص‌های ارزیابی دارد. اطلاعات کتاب‌های بازیابی شده بر اساس تعاریف و کدهای داده شده در این جدول، در سیاهه وارسی وارد شده است.
- روش کار به این صورت که برای ثبت و بررسی هر کدام از ۱۱ شاخص ذکر شده در جدول

۱-۳، به هر کدام از این شاخص‌ها یک عدد اختصاص داده شده است. سپس با شناسایی و ثبت دسته‌های فرعی و زیر مجموعه‌های هر یک از آن‌ها، هر کدام از دسته‌بندی‌های فرعی با یک عدد مختص به خود در زیر شماره اصلی مرتبط به خود ثبت شده‌اند. به عنوان مثال، در بحث مربوط به زبان، برای زبان عربی، فارسی، اردو، ترکی، انگلیسی و گجراتی به ترتیب شماره‌های ۱ تا ۶ در نظر گرفته شده و کتاب‌های مرتبط با هر زبان در زیر شماره مرتبط به آن شماره‌گذاری و ثبت شده است.

در بحث مربوط به مکان، برای کشورهای ایران، عراق، هند، شام، افغانستان، لبنان، عربستان، ترکیه، مصر، پاکستان به ترتیب شماره‌های ۱ تا ۱۰ در نظر گرفته شده است. سپس برای هر شهر نیز با توجه به کشور مربوط به خود، یک عدد دیگر ثبت شده است. عدد مرتبط با شهر، به گونه‌ای انتخاب شده است که هر شهر در زیر مجموعه کشور خود قرار گیرد. به عنوان مثال چون برای کشور ایران عدد ۱ انتخاب شده بود، برای شهرهای مختلف ایران عددهایی با دهگان ۱ انتخاب شده است. به عنوان مثال به مشهد عدد ۱۱، برای قم عدد ۱۲، برای تهران عدد ۱۳ اختصاص یافت. به همین ترتیب برای همه شهرهای ایران عددی خاص انتخاب و ثبت شده است.

برای کشور عراق عدد ۲ و برای شهرهای مختلف آن عددهایی با دهگان ۲ انتخاب شده است. به عنوان مثال به شهر نجف عدد ۲۱، شهر کربلا عدد ۲۲، شهر سامراء عدد ۲۳ اختصاص یافت. به همین ترتیب برای همه شهرهای عراق عددی خاص انتخاب و ثبت شده است.

در هنگام تقسیم‌بندی و ثبت عدد برای کشورها، بعد از کشور پاکستان که با شماره ۱۰ ثبت شده بود، برای جلوگیری از مشابهت عددها و ثبت شماره یکسان برای دو شهر، برای شهر کشور فرانسه و شهر پاریس به جای عدد ۱۱، از عدد ۲۰۰ استفاده شد.